

PUBLIKACIJOS

NIKODEMAS JURŠĖNAS

Apie Nikolajų Hartmanną

Ižymus vokiečių filosofas Nikolajus Hartmannas gimė Rygoje 1882 metais; mokėsi Rygoje, Tartu, Sankt Peterburge, Marburge. 1905 metų rusų revoliucija jam sutrukdė baigti Sankt Peterburgo universitetą. Universitetą baigė jau persikėlęs į Marburgą, garsią to meto filosofijos mokyklą, kuriai vadovavo H. Kohenas ir P. Natorpas. Ši mokykla plėtojo Kanto filosofijos idėjas. To meto Kanto filosofijos šalininkai daiktą savaime traktavo kaip reguliatyvinį principą, apimantį visą patirtį. Vadinasi, daiktas savaime, pasak H. Koheno, esti tarsi idėja. N. Hartmannas sutiko, kad toks daikto aiškinimas yra pagrįstas, nes, nesiejant daikto su idėja, jis tampa tuščia regimybe. Tad N. Hartmannas taip pat manė, kad reikia sukurti savitą tikrovės teoriją – “naująją ontologiją”, kuri taptų atramos tašku aiškinant būties sluoksnius, kategorijas, sąvokas, o vėliau taptų estetikos bei etikos teorijų pagrindu.

Apie šį vokiečių filosofą, susiformavusį baltų ir vokiečių kultūrinėse aplinkose, žinome nedaug. Jo kūrybos analizei skirta vos keletas straipsnių, bene prieš dvidešimt metų spausdintų *Problemoje*, *Etikos etuduose* ar kituose, tada dar vadintuose moksliniais, leidiniuose. Šie epizodiški straipsniai skaitytoją supažindina tik su kai kuriais filosofijos aspektais, neteikiančiais visuminio vaizdo apie jo kritinę ontologiją. Tad straipsnis *Kantas (sisteminiis išdėstymas)*, išverstas į lietuvių kalbą, leis mūsų skaitytojui susidaryti gana išsamų, nors ir nepilną vaizdą apie Kanto gno-seologiją. Šis straipsnis paimtas iš knygos *Filosofijos įvadas*, kurioje studentai sistemiškai supažindinami su filosofijos istorija, pateikiama šiuolaikinio mąstymo panorama. Visa gausi filosofijos istorijos sistemų sklaida pateikta kaip pažinimo teorijos problemų raida, glaudžiai susijusi su mokslo istorija ir pačiomis filosofinėmis koncepcijomis. Šis filosofijos įvado kursas buvo skaitomas daugelį metų, jis, kaip pažymi pats autorius, sudarė daugiau kaip 600 mašinraščio puslapių.

Paties N. Hartmanno kūryba Lietuvos skaitytojui turėtų būti įdomi, nes šis mąstytojas, kaip jau minėta, buvo Kauno ir Vilniaus universite-

tų profesorius V. Sezemano artimas bičiulis. Šių žmonių tarpusavio santykiai visą gyvenimą išliko jaunatviškai bičiuliški, nuoširdūs, atviri, nors abu kovojo Pirmojo pasaulinio karo priešiškuose frontuose – N. Hartmannas gynė Vokietijos imperiją, o V. Sezemanas – Rusijos. Jų draugystė neapsiribojo vien susirašinėjimu, jie vienas kitam stengėsi padėti minėtam karui pasibaigus.

Jau 1922 m. N. Hartmannas parašo Kauno universiteto rektoriui rekomendacinį laišką, kuriame siūlo priimti V. Sezemaną į šį universitetą kaip talentingą mąstytoją.

Ketveri metai, praleisti fronte, gerokai pakeitė N. Hartmanno gyvenimą. Pasak jo, per tuos metus jis buvo gerokai primirštas ir vėl iš naujo turėjo užsikariauti prarastas pozicijas. Be to, pokarinė Vokietijos ekonomika ir su ja susijusi infliacija gerokai varžė jo gyvenimą ir bendravimą su V. Sezemanu (šis 1922 metais trumpai dirbo Berlyne). Viena iš savo laiškų N. Hartmannas apgailestauja, kad negali aplankyti savo draugo Berlyne, nes, girdi, ekonominė jo šeimos padėtis jį verčia paisyti kitų šeimos narių interesų.

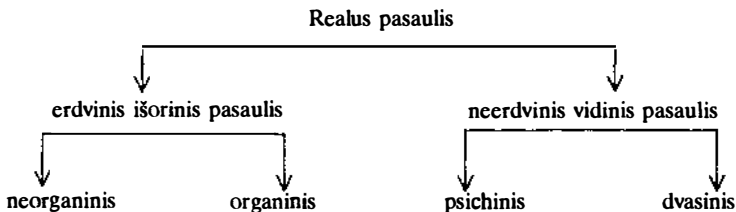
Vėl grįžkime prie N. Hartmanno filosofijos. Ji formavosi Platono, Aristotelio, Kanto, Hegelio ir apskritai klasikinės vokiečių filosofijos fone. Ženklių poveikį jai teikė XIX amžiaus pabaigos – XX amžiaus pradžios gamtos mokslų laimėjimai ir ypač E. Husserlio fenomenologija. Ji tapo metodologiniu principu N. Hartmannui kuriant originalią filosofinę koncepciją.

Nevertėtų pamiršti ir to, kad N. Hartmanno filosofinės pažiūros brenėdo XX amžiaus pradžioje, vykstant labai prieštarūnų filosofijos srovių ir mokyklų rungtynėms. Marburgo filosofijos mokykloje, su kuria savo veiklą susiejo iš Rusijos atvykęs N. Hartmannas, tuo metu sklandė “radikalaus perversmo” idėjos. Joms plėtotis padėjo M. Scheleris, kuris, sekdamas E. Husserliu, bandė skleisti fenomenologinį mąstymą kaip mokymą apie būtį. Su juo N. Hartmannas susitikdavo Kelne. Naujų idėjų plėtrą skatino ir kitas E. Husserlio mokinys, vokiečių egzistencializmo pradininkas M. Heideggeris, kuris dėstė Marburgo universitete kartu su N. Hartmannu. M. Heideggeris taip pat skatino kitus filosofus analizuoti būties problemas.

Tarp marburgiečių ženklų vaidmenį atliko P. Natorpas, taip pat Marburgo filosofijos mokyklos įkūrėjas H. Kohenas. Neokantininkas H. Ko-

henas įrodinėjo, jog empirizmas negali sukurti nieko nauja, tad filosofiją būtina plėtoti kaip grynąjį mąstymą.

Vis dėlto Marburgo mokyklos įtaka N. Hartmannui buvo minimali. Savarankiškai studijavęs Platoną, Aristotelį, Kantą, Hegelį, šis mąstytojas visiškai išsilaisvino iš neokantinės Marburgo mokyklos įtakos. Vėliau netgi ginčijosi su neokantininkais, atkreipdamas dėmesį į jų sunkiai pagrindžiamas pozicijas. Neokantininkai ontologiją neigė iš viso, o N. Hartmannas gnoseologiją grindė kritine ontologija. Neokantininkai bandė išguiti “metafiziką”, o N. Hartmannas ją (modifikuotą) suvokė kaip ontologiją ir ją rėmėsi. Jo ontologija ženkliai skiriasi nuo viduramžiškosios tuo, kad tai keturių pasaulio sluoksnių sąrangos samprata. Ontologija – objektyvių tikrovės procesų, reiškinių, dėsnių sąveika. Joje atsiranda ir gnoseologijos subjektas, ir pati pažinimo problema. Tad tiesos problema yra gnoseologinė tiek, kiek sąmonė pajėgia priešinti save daiktams, santykiams, ryšiams. Ontologija kelia klausimą apie tikrovės buvimą ar nebuvimą. Šia prasme ontologija yra tarsi fundamentalesnė už (išvestinę) gnoseologiją. Ji tai patys tikrovės procesai, nepriklausomi nuo pažinimo. Tad N. Hartmannas pagrįstai skiria būties pažinimą nuo jos egzistavimo. Jis neigia absoliutų pažinimą; pažinimo problema – ne pasaulio būvis, o priešingai – tik būties pažinimas atskleidžia jos problemą. Ontologinis būties pirmumas reiškia, kad realaus pasaulio gnoseologija (pažinimas) neišsemia. Ontologinė tikrovė egzistuoja iki žmogaus ir nepriklauso nuo jo. Kitaip sakant, pažinimo esmę žymi tai, kad pažinimas suvokia egzistuojantį objektą, tačiau jis negali nei jo sukurti, nei visiškai adekvačiai (iki galo) pažinti. N. Hartmanno “kritinė ontologija” – tai būties kategorijų mokslas, čia būtis suvokiama kaip daugiasluoksni struktūra. Schema ją galima būtų pa-vaizduoti taip:



Pasak šios ontologijos, būtis esti drauge ir dvasinė, ir materiali. Šis mąstytojas pripažįsta keturis autonominius būties sąrangos sluoksnius: fizinį (neorganinį), vitalinį (organinį), psichinį ir dvasinį. Kiekvienas sluoksnis turi savo kategorijas, dėsnius. Per sluoksnio kategorijas praskverbiam nemaža visuotinių pagrindinių kategorijų. Jos aprėpia visus keturis sluoksnius ir įvairiai juose keičiasi. Kiekviena kategorija turi savo priešybę. Pavyzdžiui, pagrindas ir santykis, materija ir forma, vienybė ir įvairovė, pertraukiamumas ir nepertraukiamumas, elementas ir struktūra, vidus ir išorė. Šios kategorijos priklauso "kategoriniam dėsniui"; kategorijos – tai konkretybių principai. Jos savarankiškai, be būties sluoksnio neegzistuoja; aukštesnio sluoksnio kategorijos apima žemesnio lygmens kategorijas. Pastarosios performuoja pirmašias; kategorijų tarpusavio priklausomybė esti vienpusė, aukštesnės priklauso nuo žemesniųjų. Pirmieji du būties sluoksniai – neorganinis ir organinis – siejami su erdve ir laiku, paskutiniai – psichinis ir dvasinis – tik su laiku. Taigi, pasak N. Hartmanno, laikas yra fundamentalesnis negu erdvė, nes visa tikrovė esti laike, o erdvėje – tiktai jos dalis.

1. Kiekvienas būties sluoksnis turi savo kategorijas, savo principus, savo dėsnius. Norint suprasti atskiro dėsniu savitumą, būtina remtis tik to sluoksnio kategorijomis. Aukštesniųjų sluoksnių turinys, kaip antai dvasinių kategorijų, neatskleidžia žemesniųjų, tarkime, fizinių, nes pastarosios tiesiogiai nepasiekia aukštesniųjų. Visos kategorijų sferos neįmanoma paaiškinti remiantis vienu principu, nes tai prieštarautų kategorijų savitumui. Kategorijų pasaulis esti istoriškas, jis daugiareikšmis ir sąlygotas būties sluoksnių įvairumo.

2. Būties sluoksniai sutvarkyti taip, kad aukštesnieji visada remiasi žemesniaisiais, kadangi jie atsiranda žemesniųjų pagrindu, ir šiuo aspektu jie nėra savarankiški. Jų sąlygotumą reikia suprasti kaip aukštesniojo visuotinę priklausomybę nuo žemesniojo. Pavyzdžiui, be materialiosios gamtos negalima gyvybė, be gyvybės nėra sąmonės, be sąmonės – dvasinio pasaulio. N. Hartmannas pabrėžia, kad šių sluoksnių eilės tvarka yra pastovi ir vienpusiškai kryptinga (iš apačios), kadangi neteisinga būtų tvirtinti, jog materija negali egzistuoti be organinio pasaulio, o organinis pasaulis – be sąmonės ir t. t. Jis teigia, kad tarp būties sluoksnių yra glaudus ryšys, lemiantis kategorijų laipsniškumą. Žemesnės kategorijos sugrįžta į aukštesnes elementų pavidalu, todėl aukštesnės būna sąlygotos

žemesniųjų. Aukštesnės kategorijos negali sulaužyti žemesniųjų struktūros; jos tik performuoja ar perkuria jų elementus pagal savo dėsnius. Žemesnės kategorijos yra “stipresnės” už aukštesnes. Šią priklausomybę N. Hartmannas laiko pagrindiniu “stipriųjų kategorijų dėsniu”.

3. Sluoksnių priklausomybė, atsispindinti kategorijose, nepažeidžia atskirų sluoksnių autonomijos. Aukštesniųjų būties sluoksnių priklausomybė nuo žemesniųjų nepaneigia pirmųjų savarankiškumo, nes žemesnieji būties sluoksniai – tik pagrindas – *conditio sine qua non*, ir ne daugiau. Aukštesnių sluoksnių savitumas, atsiradęs žemesniųjų sluoksnių pagrindu, teikia pirmiesiems neribotą raiškos galimybę bei veikimo laisvę. Sakykime, nors organiškumas (vitališkumas) nebūna be materialumo, bet organiškumo įvairumas ir gyvybingumo paslaptis iškyla “virš” medžiagiškumo ir reiškiasi kaip naujybė (*Novum*), kurios nėra materialume. Ši naujybė esti skirtinga kiekviename sluoksnyje. Ji žymi kiekvieno sluoksniu savarankiškumą arba aukštesniųjų kategorijų “laisvę”. Žinia, ši laisvė būna neabsoliuti, ji tik natūraliai apriboja aukštesniųjų kategorijų priklausomybę ir koegzistuoja su visa apimančiu kategoriniu sluoksnių santykiu.

Panašūs santykiai yra tarp likusių būties sluoksnių. Organinė būtis sąlygoja psichinę būtį, o ši savo ruožtu tampa pamatu dvasinei būčiai. Organinio sluoksniu pagrindu atsiradęs psichinis reiškinys yra nauja kokybė, laiduojanti aukštesniųjų psichinių kategorijų laisvę. Nors žemesnės kategorijos esti “stipresnės”, bet aukštesnės atsiranda “virš” jų ir yra “laisvos”.¹

Kategoriniam priklausomybės dėsniui teikiama metodologinė reikšmė, nes juo grindžiamos vertybės ir sluoksniinė pasaulio sąranga. Remdamasis šiuo dėsniu, N. Hartmannas bandė priešinti savo nuomonę K. Marxui. Pasak N. Hartmanno, K. Marxas, priešingai G. Hegeliui, viską kildina “iš apačios” (iš ekonominių santykių) ir nepripažįstąs idėjų reikšmės gyvenimui ir istorijos vyksmui.

N. Hartmannas siekia įrodyti “kritinės ontologijos” pagrįstumą vadinamuoju *stipresniųjų kategorijų dėsniu*. Jis ir aukštesniųjų kategorijų laisvę sudaro kategorinę priklausomybę, apimančią visų sluoksnių struktūrą

¹ Hartmann N. Das Problem des geistigen Seins. Berlin, 1962. S. 17.

nuo viršaus ligi apačios. Toks kategorinis dėsningumas neprieštarauja priežastingumui ir naujo reiškinio savarankiškumui. Filosofas teigia, kad priklausomybė būna ne “iš viršaus į apačią”, o tik “iš apačios į viršų”.² Taip yra todėl, kad jeigu aukštesniosios kategorijos veiktų žemesniašias, tai nereikėtų apatinio sluoksnio, be to, aukštesniosios kategorijos turėtų būti gerokai turiningesnės, jų pasiskirstymas gausesnis, o tai lemtų totalinį viešpatavimą, kuris sluoksnių sąrangoje neįmanomas. Iš tikrųjų aukštesniosios kategorijos esti silpnesnės, jos tiesiog nepasiekia stipriųjų. Panašiai esti su aukštesniaja būtimi, kuri negali būti totaline ir nepajėgia sąlygoti žemesniosios būties. Aukštesnioji būtis yra turiningesnė, jos turiningumas trukdo skverbtis į žemesniųjų sluoksnių gelmę. Tad aukštesnieji būties sluoksniai esti laisvesni už žemesniuosius. Vadinasi, nors žemesniosios kategorijos esti stipresnės, bet savo turiniu jos skurdesnės bei elementaresnės.

Sukūręs pakopinį pasaulio struktūros aiškinimo modelį ir atskleidęs jo sluoksnių tarpusavio ryšį, N. Hartmannas tai panaudoja kritikuodamas vienpusiškąjį monistinį pasaulio aiškinimą. Pasak jo, visi “izmai” klysta todėl, kad raidą aiškina arba vien iš “viršaus”, arba vien “iš apačios”, jie ignoruoja būties daugiasluoksniškumą. Mąstytojai, kurie būtį aiškina “iš viršaus” (idealistai), nepaiso “stipriųjų kategorijų dėsnio”, teigiančio aukštųjų kategorijų priklausomybę nuo žemųjų. Filosofai, kurie viską kildina “iš apačios” (materijos), nepaiso aukštesniųjų kategorijų laisvės dėsnio. Remiantis vien žemesniosiomis kategorijomis, neįmanoma teisingai atskleisti aukštesniųjų sluoksnių laisvės.

Be to, N. Hartmannas savaip traktuoja loginę raidos sampratą. Logiką sieja su apibrėžtumu: kur pastarojo nėra, ten nėra ir logikos. Jam terminas “loginis” visų pirma žymi ontologinio statuso buvimą, su gnoseologiniu jis nesutampa. Loginis aspektas tiesiogiai susijęs su naujos kokybės atsiradimu. Tai ir sudaro loginio aspekto ontologizavimą (idealių ar realios būties jam suteikimą). Reikėtų pabrėžti, kad taip suprasdamas logiškumą, N. Hartmannas atsisako banalaus, supaprastinto konvencionalaus požiūrio į tikrovę, būdingo iš dalies pozityvumui, pragmatizmui ar scientizmui.

² Ten pat. P. 19.

Visos būties pilnumas suskaidomas į dvi dideles savarankiškas sritis: realybę ir idealybę. Reali būtis turi keletą požymių: ji pasižymi individualumu ir laiku. O ideali būtis yra absoliuti, ji belaikė, amžina, jai būdingas visuotinumasis, universalumas. Ideali būtis siejasi su reiškinių sritimis, tačiau ryšys tarp reiškinių ir universalijų nėra ženkliu atskleistas, o tik konstatuojamas. Geriausiu atveju idealiosios būties egzistavimo argumentas pagrįstas matematika, kuri suprantama kaip idealybių sritis.

Savo kritine ontologija N. Hartmannas siekė įveikti saulėlydį išgyventi neokantizmą, fenomenologizmą ir galiausiai to meto psychologizmą bei istorizmą gnoseologijoje. Jo filosofinę poziciją tikriausiai paveikė ir nepasitikėjimas savo pirmtakais Jacobiu, Mainongu, Scheleriu, Heidegeriu. N. Hartmanno manymu, jie iškreipė objektyvią tiesą, nes ontologinė būtis nepriklauso nei nuo pažinimo rūšies, nei nuo jos santykio su subjektu. Jis pasisako prieš logikos redukavimą į imanentinę mąstymo teoriją ar psychologiją. Čia jis dažnai rėmėsi Kantu, gindamas objektyvų filosofijos pradą nuo subjektyviojo idealizmo.³

Pasak neorealisto N. Hartmanno, pagrindinė XX a. naujų filosofijos srovių – egzistencializmo, neopozityvizmo, fenomenologijos ir kitų – klaida ta, kad jos visos atplėsdavo gnoseologiją nuo ontologijos ir aiškino pažinimo vyksmą kaip gryną sąmonės aktą arba kaip vien loginį prasminį vaizdą ar sprendimą. Šiuo atveju N. Hartmanno filosofija daugiau dėmesio skyrė tikrovės objektyvumui, ginė realistinę gnoseologiją. Mat logizmas pažinime nėra pranašesnis už psychologizmą, kadangi pirmasis pažinimą tapatina su logine pažintinio objekto struktūra. Vadinasi, loginiai sprendiniai buvo laikomi baigta turinio vienybe, visai neturinčia ryšio su tikrovės objektais. Šiuo požiūriu mokslinę teoriją būtų galima laikyti imanentiška pažinimo objektui. Tada plauktų, jog tiesos problema, kaip atitikimas ar neatitikimas minties tikrovei, prarastų prasmę. Iš dalies “kritinė ontologija” buvo priešinama E. Husserlio fenomenologijai, kuri, kaip manė N. Hartmannas, nepakilo ligi ontologinio lygmenų. Mat fenomenologija laikė sąmonės veiksmo ir pažinimo objekto santykį bet kokio suvokimo būtina sąlyga. O filosofiniam pažinimui to

³ Žr. *Hartmann N. Zur Grundlegung der Ontologie*. Bd. I. Meisenheim; Glan, 1948.

nepakanka, nes objektas šiuo atveju tampa tik "intencionalių", o ne pažinimo objektu. Tai yra silpnoji fenomenologijos vieta, kadangi fenomenologija neskiria fantazijos objektų nuo patirties objektų, lygiai kaip objekto – nuo subjekto. Tai teigia, jog negalima suprasti objekto egzistavimo nepriklausomai nuo pažinimo.

N. Hartmannas siekia savo gnoseologija grįsti subjekto ir objekto koreliaciją, kadangi jam savaiminį esmės atskleidimą teikia pažinimas. Subjektas iš aplinkos gauna vaizdą, informaciją apie objektą. Mat patys reiškiniai niekuomet nebūna sąmonėje. Jie, net pažinti, lieka anapus sąmonės. Sąmonė – kiekybiškai kita (neerdvinė) sritis, atribota nuo pasaulio reiškinių. Ji stoja prieš daiktų būtį, nors savo turiniu sutampa su ja. Tad daiktų vaizdai sąmonėje gali sutapti arba nesutapti su daiktais, t. y. būti teisingi arba klaidingi.

"Kritinė ontologija" kėlė užduotį aprėpti tarsi iš vieno taško sudėtingą, daugiasluoksnią pasaulio sąrangą, ji vengė to vienpusiškumo, kuris, pasak N. Hartmanno, būdingas ir idealizmui, ir materializmui. Tik idealios būties pripažinimas leido N. Hartmannui savaip aiškinti istoriškai sunkiai paaiškinamus socialinius, psichologinius pažinimo santykius. (Beje, jis laikomas bene vienu iš pirmųjų idealios būties teoretikų.)

Ten, kur trūksta logikos, nuoseklumo, neretai N. Hartmannas griebiasi idealios būties įvaizdžio ar iracionalumo pripažinimo, kuris, anot jo, glūdi reiškinyje kaip metafizinis likutis. Ideali būtis, iracionalumas, amžinų aporijų pripažinimas padėjo jam slėptis nuo kritikos ir laikyti savo filosofinę sistemą atvirą.

Pateiktame N. Hartmanno straipsnyje labai glaustai išdėstyti Kanto filosofijos esminiai požymiai, kurie yra susiję apskritai su pažinimo raidos aiškinimu filosofijoje. Be to, kad būtų vaizdingiau, pateikta keletas schemų: transcendentinės sąmonės, transcendentalaus idealizmo, kategorijų, sprendimų lentelės, taip pat reiškinių ir daiktų savaime sąveika ir žmogaus padėtis pasaulyje. Jos padeda išsamiau, konkrečiau suvokti Kanto galvojimo vingius bei modelius. Taigi straipsnis skaitytojui neturėtų būti sausas ir nuobodus.